

II. Unitárius hittan.

4. §. *Az unitárius hittan lehetősége ; az unitárius köztudat ; subjektivizmus és objektivizmus az unitarizmusban.* Egészen különleges megvilágítást kíván az a kérdés, hogy vajjon egy unitárius hittannak mi a sajátos feladata, minő jelentősége van akár az egyes hívő, akár a közösség, mondjuk az egyház életében? Hogy ez a kérdés külön megvilágításra szorul annak magyarázata az, hogy a liberálizmus, mely a 19-ik században nemcsak a politikai életben, hanem a teológiában, beleértve a protestáns teológia tekintélyes részét, uralkodóvá lett, az unitárius körökben egész különleges módon éreztette hatását. Míg ugyanis a másik két protestáns felekezet a liberálizmusnak kétségtelenül tisztító elviharzása után is igyekezett átmenteni a régiből, ami még átmenthető, noha ez formában és tartalomban lényeges átalakuláson ment át a legtöbb helyt, addig az unitarizmus a liberálizmusnak és a vallási felvilágosodásnak fényes eredményeit és hatását a maga javára elkönnyelve, megelégedett evvel s mind ritkábban próbálta meg hittani, illetve dogmatikai nézeteit egységes rendszerbe kifejteni.

A másik két protestáns egyházat nagyban segítette régi teológiai irányzatának fenntartásában az, hogy már megalapítóik szilárd formába öntötték egész hitrendszerüket. Az unitárius egyház megalapítójának munkássága ebben a tekintetben befejezetlen, ami az ő életének körülményeiből könnyen megérthető.

Ettől eltekintve azonban más okai is voltak annak, hogy az unitárius hit nagyobb, rendszeresebb összefoglalásával elég ritkán találkozunk. Az állandó elnyomatás és az unitárius gondolat céltatos üldözése tartózkodóvá tette hitelődeinket abban, hogy vallásuk igazságait összefoglalva a nagy nyilvánosság elé bocsássák. Innen érthető, hogy a magyar unitáriusoknak szinte egyetlen na-

gyobb hittani munkája Szentábrahámi Mihály püspöknek „Summa Universae Theologiae Christianae secundum unitarios“ című műve, amely 1787-ben jelent meg Kolozsvárt, magyar fordítása pedig 1898-ban Derzsi Károly tordai tanár tollából. Szentábrahámi, mint a hittan tanára írta ezt a könyvet, valószínűleg még püspökségét megelőzőleg, de mivel éppen ebben az időben volt az üldözés a leghevesebb, az elnyomatás a legnagyobb az unitáriusokkal szemben, az ő életében a mű kinyomtatására még gondolni sem lehetett. Ebben a könyvben sok minden van, ami mai unitárius felfogásunkkal megegyezik. Vannak azonban olyan részletek, amelyek ma már elavultaknak tekinthetők. (Vári Albert a Ker. Magvetőben írt részletes tanulmányában tárgyalja a mű egyes fejezeteit s kiemeli azokat a részleteket, amelyek kevés változtatással ma is hitünk alapját képezik). Szentábrahámi műve után sem hivatalosan sem egyesek kezdeményezéséből nem jelent meg olyan nagyobb mű, amely az unitárius hitigazságok rendszerét egybe foglalta volna. Kisebb összefoglalás Ferencz József „Hittan“-a, amelyről később lesz szó. Ez azonban középiskolai tankönyv lévén, terjedelmében és tartalmában didaktikai célokat tart szem előtt. Ha azonban nem is készült nagyobb hittani mű a 19-ik században, a század második felében az unitárius gondolatnak és felfogásnak tisztázásához jelentékenyen hozzájárult a Ker. Magvető c. folyóirat, amely hű tükre azoknak a mozgató eszméknek, melyek a századot mozgatták s az unitárius gondolat felvirágzását elősegítették. Mindezek után fel kell tennünk a kérdést, vajjon mi az oka annak, hogy akkor, amikor a lutheránus és református szakirodalomban a hittanok és dogmatikák egész sora jelent és jelenik meg, ha csak a háboru utáni időt is vesszük, az unitáriusok nem tartották szükségesnek hitnézetük rendszeres egységes kifejtését. Szükséges annak okát megvizsgálni azért, mert sok tanulságot rejt számunkra. Ennek a hiánynak mélyen fekvő okai is lehetnek, amelyek szoros összefüggésben állanak az unitarizmus természetével.

Azt szokták mondani, hogy nekünk, unitáriusoknak nincsenek dogmáink, hanem hitelveink. Ebben a megkülönböztetésben az lappang, hogy az unitáriusoknak nincsenek zsinatok által elfogadott, kényszerítő erejű és változatlan hitelveik, hanem vannak az unitárius köztudatban kiforrott és kialakult olyan néze-

teik a keresztény vallással kapcsolatban, amelyek az unitárius vallásos köztudatot többé-kevésbé öntudatosan meghatározzák. Talán ezek azok a hitelvek, amelyekre hivatkozni szoktunk.

Ez a kifejezés: „unitárius köztudat” semmiesetre sem precíz és világos, mint ahogyan semmiféle „köztudat” sem világos, hanem szétfolyó és elasztikus fogalom. Ennek a köztudatnak jellemző vonásai és kifejezései, melyekben a szoros értelemben vett hittani ismeretek, illetve meggyőzések mintegy bele vannak ágyazva, amint ezt ma látjuk, írásban is olvashatjuk főleg ígehirdetőink közzétett termékeiben, a következők: az unitárius vallás egyszerű, föltétele az Isten- és emberszeretet, amely Jézus tanításainak lényege, az unitárius elv szerint a lelkiismeret szabad, mindenki legjobb meggyőződését követheti vallásos felfogásában. Ebből folyik az, hogy unitáriusnak lenni egyet jelent azzal, hogy az egyéni szabadságnak és ítéletnek a hit kérdéseiben is teljes jogosultsága elismertessék. Eszerint az unitarizmus és az individualizmus szükségképen egymáshoz tartozik. Jellemzi továbbá az unitárius gondolkodást az ember jóra való képességének és nagyrahitottségének állandó optimista hangsúlyozása, a felvilágosodás nagy értékébe vetett hite. Hiszen tovább a fejlődés és a haladás végtelenségében, az emberi lélek tökéletesedésének, ez által Istenhez való közeledésének szinte korlátlan lehetőségében. Hivatkozik arra, hogy a tudománnyal ellenkezésbe nem jöhet, mert nem hiszen el semmi olyant, ami az ész törvényeivel ellenkezik. Lelkesedik a humanizmusért, de tartózkodó a modern társadalmi áramlatokkal szemben. A régi értelmű teológiai tudomány helyett a modern vallástudományt tartja irányítójának. Külső tekintélyek helyett a lelkiismeret belső tekintélyét hangsúlyozza. Az egyházat mindezen nézetei ápolásához és terjedéséhez szükséges szervezetnek tekinti.

Körülbelül ezek az általános meggyőzések, amelyekbe, mint keretbe, a szoros értelemben vett hitelvi álláspont elhelyezkedik. Ez a hitelvi álláspont ismét a következő pontokba foglalható össze: az Isten egysége és oszthatatlansága, az ember Jézus, mint követendő példa, a szentlélek, mint Isten jóra vezérlő ereje. Erkölcsi vonatkozásban a bűnbánatra és a megtérésre való intés az akarat szabadságának és az erkölcsi szabadságnak hirdetése, a vallás bensőségének a külső megnyilatkozási formákkal, cere-

móniákkal stb. szemben való kiemelése. Általában a hitigazságok tiszta, ésszerű, átlátszó voltának hangsúlyozása, kevés teológia, a vallás és a tudomány olykor egymást támogató voltának emlegetése, máskor a kettő szembeállítása a vallás előnyére. Lehet, hogy hiányos ez a felsorolás, azonban kétségtelen, hogy nagyjában ezek körül forog az unitárius vallásos gondolkodás.

Áttekintve az általános keretnek így, a címszavak szerint való felsorolását, megállapíthatjuk mindjárt első látásra, hogy rendkívül színes, gazdag anyag. Tág terület, amelybe sok minden belefoglalható. Megállapítható az is egyfelől, hogy sok minden hiányzik belőle, másfelől sok olyan fogalom szerepel benne, amelyek jelentése határozatlan és ingadozó s nem is mind az unitarizmus testének közvetlen szülöttei, hanem az idő folyamán hozzátapadtak valamilyen formában és értelemben. Erre azt mondják némelyek, hogy az unitarizmusnak épen az a fő jellemvonása, hogy nincs megkötve, hogy szabad teret enged az egyéni gondolkodásnak, nem állít korlátokat s így egy általános keret épen elegendő arra, hogy megmutassa az utat, amelyen haladnia kell. Nem ajánlatos — mondják — merev formák közé elzárkózni, mert a haladás úgyis mindent kivethet sarkából s mert az unitarizmus nem egyéb, mint a folytonos és örökös felvilágosodás, igazságkeresés módszere. A szabadelvűség ilyen értelmezése talán angol vagy inkább amerikai hatás következtében fejlődött ki minálunk. Az angol és amerikai unitarizmus klasszikus korát pedig Martineau, illetve Channing nevei jelzik s ma már mindkét helyen, az újabb társadalmi eszmékkel való érintkezés következtében, a vallásos ideológiának egy újabb fejlődési processzusa van kibontakozóban, amelynek eredményeit csak akkor ajánlatos átvenni, ha helyességüket és életrevalóságukat illetőleg már kellő tapasztalattal rendelkezünk.¹

Mindezzel kapcsolatosan le kell szögeznünk, hogy *az unitárius keresztény vallásos világnézet elsősorban vallás, amelynek hivatása az, hogy minden tekintetben megnyugtassa és betöltse*

¹ Hogy mire vezethet a szabadelvűség tulságosan tág értelmezése, arra tanulságos példa az Amerikában újabban „humanizmus” néven ismert irányzat. Ez már nem keresztény, sem unitárius, sőt nem is vallás. Vigasztaló az; hogy csak szorványos jelenség s remélhető, hogy az egészséges unitárius vallásos gondolkodás sikerrel fogja fölvenni a harcot vele szemben

a lelkek világát. Ezt a hivatást be kell teljesítenie, mert más-
különben nem lesz egyéb, mint a vallásos liberálizmus gondolat-
szótárának gyűjteménye. Egy vallás, amelynek feladata az, hogy
megnyugtassa és felemelje az emberi lelket, nem lehet sem pusz-
tán módszer, sem tudományos világnézet, sem folytonos igazság-
keresés és felvilágosítás, vagy bármi egyéb, hanem valami olyan,
ami felvértezi az emberi lelket az élet támadásai ellen, ami meg-
nyugvást és rendületlen hitet ad olyan értékekben, „amelyek
nem e világból valók“. Nagyon helyesen jegyzi meg Rade (Glaubenslehre 10. l.), hogy nemcsak a teológiának, hanem más
tudományoknak is megvan a maguk dogmatikája, amihez mi azt
kivánjuk hozzátenni, hogy a vallásos liberálizmusnak is megvan
a magáé, azonban ez még nem üdvözít és nem edzi meg a lel-
ket az élet feladatainak sikeres megoldására, az örökkévaló isteni
értékek keresésére és a bennük való elmélyedésre.

A másik, ami szintén igen fontos és kiemelendő, az, hogy
az unitárius vallásnak történelmileg és ténylegesen az evangélium
az alapja. Hitének igazságai Jézus tanításában gyökereznek. Lelki
megnyugvását, vallásos kielégülését Jézus eszméiben találja meg.
Ez az alap, minden egyéb csak függelék, corollarium. *Ami az
unitárizmusnak az evangéliummal szemben elfoglalt elfogulatlan,
objektív álláspontjából folyik, az az unitárius vallásos életfolyta-
tás — magva. Amit ezen eredeti álláspontjának következménye-
ként az idők folyamán akár a humanisztikus gondolkodás köré-
ből, akár a liberálizmus és a felvilágosodás ideológiájából felszi-
vott magába, az szintén hozzátartozik, annál inkább hozzátarto-
zik, minél inkább feldolgozta és magáévá tette az evangélium
szellemében. Mindez azonban már csak másodsorban lényeges
(accidentális) elem.*

Talán nem tévedünk, ha az unitárizmusnak két árnyalatát
különböztetjük meg. Az egyiket nevezhetjük szubjektív, a mási-
kat objektív unitárizmusnak. Lássuk, mit kell értenünk ezek alatt.

Egy alkalommal két unitárius lelkész elmélkedett arról, hogy
az unitárius vallásnak mi a lényege és mi a kritériuma, amelyet
mindenkinek el kell ismernie, aki unitáriusnak vallja magát. Az
egyik a kettő közül könnyen vélte megoldhatónak ezt a kérdést,
azt mondván, hogy erről még vitatkozni is fölösleges, mert neki
és mindenkinek meg van a maga külön unitárizmusa. Ez a fel-

fogás méltán gondolkodóba ejthet, mert hiszen kétségtelen, hogy mindenkinek van egy személyes hite és meggyőződése s e nélkül nincsen vallás. Ez a felfogás azonban mégsem nyugtathat meg. Kantnak van egy mondása, amelynek értelmében szemléletek fogalmak nélkül vakok, fogalmak szemléletek nélkül, üresek. Ennek a mondásnak különösen az első felében igen mély igazság rejtőzik s azt fejezi ki, hogy kell lennie valami közös vonásnak abban, ami az egyesben mint szemlélet tűnik fel, mert különben szertefolyik és hasznavehetetlen lesz az ember lelkivilágára nézve. Így vagyunk az unitarizmussal is. Kell lennie abban valami lényeges, a dolog érdekéhez, legbelső magvához hozzátartozó közös vonásnak s erről biztos tudomásuknak kell lennie s ezt precíz formába kell öntenünk.

A szubjektív unitarizmus, amelynek egyik jellemző vonása a többek között az az erősen hangsúlyozott és aláhuzott egyéni vonás, amely az előbb jelzett felfogásban nyilatkozik meg, abból a fogalomkörből táplálkozik, amelynek körében a szabadság, fejlődés, haladás, felvilágosodás kifejezésére esik a hangsúly s amely az evangéliumot is bizonyos antropocentrikus, humanistikus szemzőgből itéli meg. Van ebben sok, ami lelkesítő és felemelő, de nincs benne biztosság és bizonyosság. Mindazok a fogalmak ugyanis, amelyeket felsoroltunk, szertefolyó és sokféle jelentésűek. Ez az irányzat sokszor szeret az észre hivatkozni és mégsem erős a logikában. Van egy régibb és egy újabb típusa. Az elsőt nevezhetjük racionalistának, a másikat irracionalistának, vagy intuicionistának. A régi racionalista típus egy pár teológiai alaptételen nyugszik, a természeti oki törvényszerűség kizárólagosságát hirdeti, ennél fogva semmiféle csodát nem hiszen. Fél a misztikától, az egyszerűséget, világosságot és átlátszóságot követeli a hit világában. Isten hite, mely különben erős, egészen sajátos módon nyilatkozik meg. Ha megkérdezik tőle, hogy miért unitarius, előszeretettel hangsúlyozza, hogy ő mit nem hiszen és miben tér el minden más felekezettől. Ez ki is elégíti nagyjában hitvilágát. A bibliából is elsősorban az érdekli, ami az ő felfogásával összeegyeztethető.

A másik kevésbé elterjedt típus az, amely individualizmusát az egyéni élményre építi fel. Ez a típus a vallást inkább befelé éli meg. Nem fél egy kis misztikától s ezt mindenütt keresi

és meg is találja. Émlegeti az ember „isteniesülésének” szükségességét. Keresi az imádkozás eredeti egyéni formáit és általában esztéticizmust kever bele vallásosságába. Az egyéni meglátás fontosságát hirdeti s az evangéliumon kívül, más forrásokat is felhasznál vallásos hitének és érzésének megerősítésére. Háttérbe szorítja mindazt, ami rendszer, ami fogalom s a vallást a szó szoros értelmében élni akarja egyéni szabadságának teljes fenntartásával.

A szubjektivizmus mindezen formáinak megvannak a maga előnyei és érdemei s a kettőnek szerencsés egybeolvasztása, amellyel elég gyakran találkozunk, mondhatni kiegészíti egymást s teljessé teszi az unitárius vallásosságnak azt az általános megnyilvánulási formáját, amelyet a mindennapi életből is ismerünk.

Az unitárius vallásos felfogás valóban lehetővé teszi, hogy benne mind a két típus kialakulhasson. A racionalista, amely az ész szerepét minden vallásos igazság megítélésében alapvető fontosságúnak tartja s a biblia tanításaira is a józan ész mértékét alkalmazza. Másfelől pedig kialakulhat a második típus is, amely minden dogmát és hittételt félretéve, illetve mindezt mellékesnek találva, a vallás megélését, a keresztény hit igazságainak gyakorlati, érzelmi megvilágítását sürgeti.

Minden szubjektivizmusnak nyilatkozzék ez meg a vallás vagy a világnézet területén, meg vannak a maga nagy hibái és a maga nagy értékei. Ilyen hiba pl. az, hogy a szubjektivista elsősorban magát látja, magát tekinti sok tekintetben a kiinduló pontnak s e miatt gyakran elhomályosodik előtte az, ami fölötte van, aminek ő is alá van rendelve és aminek ő is egy része. A dolgokat, a világot, sőt magát Istent is a maga szemszögéből mérlegeli. Vallást alkot magának, de kevésbé ismeri fel a vallásnak rajta kívül fekvő transcendens tényezőit. A szerint, hogy egyéniségében az ész vagy az érzés tulnyomó, racionalistává, vagy romantikus miszticikussá válik.

A szubjektivizmus másik fogyatékosága a relativizmus. Egy dolgot nagyon sokféleképen lehet megítélni. Ha a megítélésben az „ész” egyéni szempontja az irányadó és nem a dolog maga, akkor az igazság relatív. Ámde semmi sem épülhet fel relatív igazságokon, mert nincs relatív igazság. Relatív a mi megismerésünk az igazságra nézve, de maga az igazság nem lehet relatív. Ha nem volna

abszolút igazság, akkor az ember szellemi életének nem volna mire felépülnie. A vélt igazságok időlegesek és feltételesek, reá segíthetnek az igazság megismeréséhez, de maguk nem igazságok. Olyanok, mint az állvány az épület körül. Amint vannak objektív igazságok a tudományban, úgy kell lenniök ilyeneknek a hit számára is. Ez első pillanatra meglepőnek látszhatik, pedig így van. A szubjektivizmus a vallás területén is hiányos és kiegészítésre szorul.

A vallás nem épülhet fel pusztán az emberi észen, vagy az ember misztikus meglátásain, hanem a hit objektív igazságain, vagy helyesebben kifejezve azokon az igazságokon, melyek a hit számára objektívek. Minden vallás annak a kifejezése, hogy a hit világának isteni igazságai miként tükröződnek az emberi öntudatban. Az unitarizmusnak is számot kell adnia arról, hogy az ő felfogásában hogyan tükröződnek vissza a hit világának objektív igazságai. Ezeknek bemutatása az unitárius hittan feladata. Nevezhetjük ezt objektív unitarizmusnak s e szerint az unitárius hittan feladata ennek az objektív unitarizmusnak a feltárása, ami magában foglalja mindazt, ami az unitárius keresztény vallásra nézve lényeges, közös s így jellegzetes vonás.

Minden megismerés valamire irányul. Ezt a reá irányulást: intenciónak nevezzük. Amire irányul, az a megismerés tárgya. Ha csak azt vizsgáljuk, hogy a hit tárgya milyen gondolatokat és milyen érzelmeket vált ki belőlem, akkor szubjektivisták vagyunk. Ha magát a tárgyat vizsgáljuk, akkor objektív módszert követünk. Ez a módszer a hittan módszere. Bármennyire szubjektív természetű maga a hit, bármennyire misztikus és élményszerű, ez nem ment fel attól, hogy a tárgyat is vizsgáljuk. Nem menti fel elsősorban az unitárius vallást, amelynek éppen észszerűségénél, továbbá egyszerűségénél, dogmamentes álláspontjánál fogva elkerülhetetlen feladata, hogy mindazokat a fogalmakat tisztázza, amelyekre szüksége van. Kétszeresen szükséges a fogalmak tisztázása egy olyan vallásnál, amely dogmai kötetlensége és liberális felfogása következtében nagyon ki van téve annak, hogy a fogalmak zavarossága a benne rejlő tiszta igazságot elhomályosítsa. Az unitárius vallásra nézve kétszeresen kötelező a „semper reformari debet” elve; állandóan kell törekednie arra, hogy hitét tisztázza és hittani kérdésekben precíz álláspontot tudjon elfoglalni, mint ahogyan ezt a többi protestáns egyházak is állandóan teszik.

Ez nem azt teszi, hogy teológiákat és hittani rendszereket alkossunk s ezeket kötelezőnek állítsuk oda minden hívő számára, mint az „unitárius” elnevezés csalhatatlan kritériumát, hanem azt, hogy időnként öntudatosítsuk a magunk számára a mi keresztény vallásos felfogásunkat és világnézetünket részleteiben is. Unitárius hittant írhat mindenki, akiben erre megvannak a szükséges előfeltételek. Egy hittan lehet kétségtelenül egyéni. Sohasem lehet azonban egyéni annyiban, amennyiben egy hitközösségre vonatkozik s ennek a hitközösségnek a hitfelfogását tükrözi vissza. Ebben a tekintetben a hittannak mindig objektívnek és tárgyilagosságnak kell lennie. Tudjuk, hogy a vallásnál nem annyira hittételek és maga a hitrendszer a fontos, hanem a személyes élet és gyakorlati megvalósulás. A liberálizmus és az individualizmus azonban nem ment fel annak szükségére alól, hogy hitnézeteinket tisztázzuk. Kötelez erre nemcsak a történelmi múlt, hanem a mi hitvallásunknak fogalmi tisztasága, kiforrottsága, amely méltán tarthat számot mindenki érdeklődésére. Az egyéni intuíciók, nekilendülések, forrongások mind nyomtalanul elenyésznek, ha fogalmi tisztaságra és pontosságra nem törekszenek. Mi unitáriusok aránylag keveset foglalkozunk hittani kérdésekkel, pedig erre nagy szükségünk van a már említett okokból. Csakis hitünk pozitív tartalmának újabb és újabb kifejtése és megvilágítása teremthet egységet a sokféleségben. Erre az egységre pedig szükség van, nemcsak gyakorlati szempontból, hanem eszmei szempontból is.

A hittan nem feltétlen tesz valakit hívővé, de elősegítheti ezt, mint ahogy a logika tanulmányozása sem tesz valakit feltétlenül helyesebben gondolkodó egyénné, de segítheti abban. Éppen ezért a hittannak, amely elsősorban elmélet, ennek ellenére is állandó kontaktusban kell lennie az élettel, az élő hittel. Mikor egy élő és dolgozó keresztény vallásos közösségének a hittanáról van szó, akkor ennek nem lehet célja, hogy valamikor megállapított hitcikkeket közöljön s ezek mellett vagy ellen állást foglaljon. Az unitárius hittan feladata az, hogy az evangéliumi keresztény hit igazságait s az e körül kialakult, a keresztény vallás lényegének megértéséhez szükséges alapvető fogalmakat hozza egészen közel a mi mai felfogásunkhoz, az élő, mindennap újra, meg újra születő hithez. Minthogy a mi élő hittudatunk át meg át van szöve a keresztény világ hittudatában általában élő bibliai

vallásos és erkölcsi anyaggal, Jézusnak az evangéliumban közölt tanításaival, ezért az egyedül helyes eljárás az, ha a mi ma élő hitfelfogásunkat a keresztény gondolkodás ősi, alapvető bibliai igazságain keresztül, ezek segítségével próbáljuk megérteni és öntudatosítani. Bizonyára senkit sem tesz hívő unitáriussá a biblia kijelentésről s általában a kijelentésről való felfogása s mégis abban, hogy valaki öntudatos unitárius legyen, benne foglaltatik az is, hogy mi az ő felfogása a kijelentésről. Az elmélet és a gyakorlat között nincs is, nem is szabad mélyreható és áthidalhatalan szakadéknak lennie. A hittan tehát nem lehet elavult fogalmak gyűjteménye, hanem mindennapi hitünk tartalmának kézenfekvő explikációja.

Azért maga a tárgyalási mód és a beosztás nem lehet elhatározó egy hittanra nézve. Elfogadhatjuk a régi u. n. scholasztikus teológia beosztását, vagy kiindulhatunk pl. Channingből s az ő gondolatmenetét követve fejthetjük az Unitárius Hittan tételeit. Mindkét esetben kell foglalkoznunk mindazokkal a részekkel, amelyeket a hittan magába foglalhat.

Mielőtt e fejezetet lezárnók, meg kell emlékeznünk arról, hogy mit jelent a tárgyalásaink folyamán gyakran előfordult kifejezés: „unitárius vallásos világnézet”. Ha ezt a kifejezést használjuk, akkor a vallásos jelzőre nagy súly helyezendő. Az, amit általában világnézetnek neveznek, nem szükségképen vallásos jellegű. A vallás kétségtelenül szerepet játszhatik bármely világnézetben, de nem feltétlenül szükséges benne. A világnézet a dolgok alkatának egyetemes határozmányait kutatja s az emberi öntudatnak a jelenségek felismerésében való szerepét tudatosítja; a dolgok viszonyait s az embernek a jelenségekhez való viszonyát teszi vizsgálódás tárgyává. E munkájában kiindulhat tisztán tudományos alapelvekből. A vallásos világnézet más síkban mozog, vallásos előfeltevésekből indul ki. A dolgoknak és a jelenségeknek Istenre való vonatkozását keresi s ebből a szempontból itéli meg azokat. Amint a tudományos világnézetben szerepelhetnek vallásos elemek, ép úgy a vallásos világnézetben is helyet foglalhatnak tisztán filozófiai mozzanatok. Mégis a kettő természeténél fogva lényegesen különböző. Azért nem helyes azt mondani általában, hogy az unitarizmus világnézet, mert az unitarizmus nem bajlódik a világ jelenségeinek filozófiai természetü

magyarázatával! Ellenben, ha azt mondjuk, hogy *vallásos* világnézet, akkor ez helyes azon megkülönböztetés alapján, hogy az unitarizmus egy vallás s nem tudományos világmagyarázat. Anynyit azonban le kell szögeznünk, hogy, nézetünk szerint, egyetlen vallásos világnézetnek sem sikerült a tudományos világnézet alapfogalmaival ellentétes mozzanatokot olyan mértékben kiküszöbölnie magából, mint épen az unitárius vallásos világnézetnek. Az unitárius vallásnak egyik jogos dicsekvése, hogy hitében sem mond ellent az ész törvényének, teszi ezt anélkül, hogy hitének tartalmát, vallásos felfogásának sajátos jellegét feladná. Hitét eszének, szívének és lelkiismeretének, ezeknek a belső lelki tekintélyeknek befolyása alatt állva, alakítja ki. Azért az unitárius vallásos világnézetet a benne rejlő tartalom elegendőképen alátámasztja és semmi másnemű, tőle idegen megalapozásra és alátámasztásra nem szorul.

5. §. *A teológia válsága.*¹ Ma általában sokat beszélnek a teológia válságáról. Sőt van teológiai rendszer, amely a krízis teológiájának nevezi magát. Azonban vigyáznunk kell. A krízis teológiája, a Barth Károly és társai által megindított teológiai rendszer azt érti a krízis alatt, hogy az ember állandóan Istennek döntő megítélése alatt áll. Mi azonban arról a krízisről kívánunk megemlékezni, amelybe a modern teológia belekerült az utolsó félszázadban, de különösen a háboru után, amikor a válság felszínre tört és öntudatosná lett. A válság maga nem a háborus lélek eredménye, amint némelyek gondolják, hanem sokkal régibb eredetű. Wobbermin szerint már 1889-ben, a Ritschl Albert halálával megkezdődött az által, hogy az ő követői a teológiát kizárólag történeti tudománynak tekintették, a systematikus kérdéseket is kizárólag történelmi módszerrel kezelték s ez úton vélték véglegesen megoldhatni. Ezt az irányzatot historizmusnak nevezik. Legtipikusabb alkotása ennek az irányynak Harnack Adolf: *Előadások a kereszténység lényegéről* c. műve, amelyben a szerző azt az álláspontot juttatja kifejezésre, hogy a kereszténység egész tartalma, igazságának természete történelmi úton és történelmi módszerrel oldható meg véglegesen.

Közvetlenül a háború előtt egy másik kiváló képviselője tűnt fel ennek az irányzatnak Troeltsch Ernő személyében. Troeltsch is a történelemmel és a történelem módszerével kívánta megmagyarázni a keresztény világszemlélet összes problémáit. Ő volt az, aki a teológiai kérdéseket szoros kapcsolatba hozta az általános vallástörténettel, ami által a teológiai tudományt jelentékenyen előbbre vitte.

¹ Ez a § D. G. Wobbermin: *Richtlinien der evangel. Theologie* (1929) c. műve hasonló címet viselő fejezete alapján készült.

A historizmus a teológia krízisének egyik oka. A másik oka az u. n. pszichológizmus, amely igen sok esetben a historizmussal együtt jelentkezik. A kettő egymás felé irányul s egyik a mászt mintegy kiegészíti. Pszichológizmusnak nevezzük azt az irányzatot, amely a tapasztalati lélektan elveit juttatja túlsúlyra a teológiai tudományban. A tudat állapotainak vizsgálatából indul ki s lélektani úton kívánja megközelíteni a teológia leglényegesebb kérdéseit. Ezt a pszichológizmust sokan Schleiermachertől származtatják, különösen a Barth-féle teológia hívei. Azonban ez nem helyes. A pszichológizmusnak ez az iránya hiányzik Schleiermacher teológiájából s eredete és kiindulópontja másutt ez u. n. erlangeni iskola teológiájában keresendő.

Az u. n. közvetítő teológiában a historizmus és a pszichológizmus irányzatai összevegyültek, egyesültek s különösen a Jézus életrajzok művelésében és elterjedésében nyilatkoztak meg, amelyek Jézus életének kutatása alapján próbálták meg a keresztény hit alapvető igazságait kihámozni.

Ez a két irány uralta a teológiát a háború kitöréséig. Ezeknek öntudatosává válása és a bennük rejlő hiányokra való utalás azonban a háború vége felé jut kifejezésre Barth Károly teológiájában. Barth mutatta ki s ez neki érdeme, hogy sem a historizmus sem pedig a pszichológizmus nem tudják a vallás tényét végső alapjában megmagyarázni. Ő mutatta ki, hogy a két irány válságba sodorta a teológiát. Azonban a válságot nem volt képes elhárítani, hanem még inkább elmélyítette saját teológiai irányzatával, amely tulajdonképpen a pszichológizmus és a historizmus ellen veszi fel a harcot, de a végén dogmatizmusba fullad. Barth ugyanis egyoldalúan értékelte ez irányzatokat, nem ismerte fel elődei sok hibáit, nem hatolt a dolog mélyére s azért nem is volt képes a teológia válságát megszüntetni. Nem vette észre, hogy amikor szembe helyezkedik a historizmussal, akkor tulajdonképpen szembe helyezkedik az egész reformációval. A történelmi kritika és a történet vizsgálat ugyanis a reformáció egyik alapvonása. Éppen így elfogult a pszichológizmussal szemben is, nem veszi észre igazságait s azt, hogy Luther maga is nagy súlyt helyezett a személyes hittapasztalatra a testimonium spiritus sancti internum-ra. Mivel tehát Barth a historizmust és a pszichológizmust teljesen kiküszöbölte teológiai gondolkozásából, a teológia az ő fellépése után is válságban maradt.

Hogy a nehézségek mind elkerülhetők legyenek s a krízis valóban megoldassék, arra Wobbermin szerint csak egy mód van és pedig az, ha a protestáns teológia visszatér arra az útra, amelyet a reformáció és Schleiermacher jelölt meg számára. Schleiermacher ugyan nem mindenben folytatója a reformátori hagyományoknak, de kiemel sok olyan mozzanatot a reformátori teológiából, amit az ortodoxia és a racionalizmus háttérbe szorítanak. Ma is ugyanaz a veszély fenyegeti a teológiát, hogy mellékvágányokra kerülve elfelejti mindazt, amit Schleiermacher a reformációból kiemelt. Ezek a következők:

1. Schleiermacher szembefordul a hagyományos ortodoxiával s mindenféle racionalizmussal. Küzd a hagyományos ortodoxia ellen, amely az átörökölt dogmai hittételek fogalmi boncolásában merül ki és másfelől küzd a vallás elrationalizálása ellen, amely az élő hit helyébe az értelmi megismerés eredményeit teszi. Luther is küzd a scholasztika ellen, amely nem egyéb, mint az ortodoxia és a racionalizmus vegyüléke. A mai protestáns teológia nem egyéb, mint ingadozás, az ortodoxia és a racionalizmus között, ezt mutatja a Barth teológiája is. Feladata pedig éppen az, hogy küzdenie kell mindkettő ellen.

2. Schleiermacher álláspontjának másik jellegzetes tanulsága az, hogy a keresztény vallás lényegét saját magából, keresztény vallásos mozzanatokból kell megérteni s a magyarázatban távol kell tartani minden filozófiai spekulációt. Utólag ezt is segítségül lehet hívni, azonban a kiindulásnál erre szükség nincsen. Ő maga ugyan több ízben vét ez ellen, ami azonban nem teszi kétségessé azt a törekvését, hogy a keresztény vallás lényegét lehetőleg megszabadítsa a reá tapadó spekulációktól. A keresztény vallás lényegét magából, a maga tisztaságában kell kiemelni az isteni kijelentés alapján, amely magában foglalja az őseredeti mozzanatokot.

3. Jellemző Schleiermacher teológiájára a vallásról szóló meghatározás, amely szerint a vallás lényege az Istentől való feltétlen függés érzete. Ebben a meghatározásban nemcsak a függés objektív ténye jut kifejezésre, hanem egyúttal az erről való szubjektív tudás, ennek megérzése. Hogy megvan a függés és hogy erről az embernek tudomása van, ez a kettő együtt alkotja a vallás lényegét.

4. Végül jellegzetes Schleiermacheernél az, hogy megkülönbözteti a hit tárgyát, a hit aktusától s a kettő kölcsönhatásából magyarázza a vallást. A hit tárgya (fides, quae creditur) a hit aktusával (fides, qua creditur) szükségképeni összefüggésben áll, elválaszthatatlanul egymásra vannak utalva. A hitnek két kritériuma van: az objektív és a szubjektív. Az előbbi az elhatározó. Vagyis akkor igaz az én hitem, ha az igaz Istenre irányul. Az igaz Istent pedig az ő kijelentéséből, elsősorban az újtestamentumból ismerem meg. Isten megjelenik nekünk az ő kijelentésében, amelyet a hit által értünk és ragadunk meg. Mindez más szavakkal azt jelenti, hogy az isteni kijelentés megértése a személyes hittapasztalat által fogható meg. A kettő egymásra van utalva, egyik sem nélkülözheti a másikat. A protestáns ember hitének két forrása van: a szent irás és az egyéni hittapasztalat. Ennek az utóbbi, szubjektív mozzanatnak az előbbi a normája, a szabályozója.

Wobbermin mindezen megfontolások alapján arra az eredményre jut, hogy az evangélikus hittan egyetlen forrása a szent-irás. A személyes hittapasztalat nem külön forrás, de nélkülözhetetlen. Nem az a fontos ugyanis, hogy mi tényleg mit tapasztalunk, hanem az, hogy mit kell tapasztalnunk Isten akarata szerint, amely a kinyilatkoztatás alapján lesz ismertté a mi hitünk számára.

6. §. *A teológia válságának tanulságai unitárius szempontból.* Az előbbi §. fejtegetései, amelyek elsősorban az evangélikus hitre, az evangélikus protestáns teológia válságára vonatkoznak, fontos tanulságokat foglalnak magukban reánk, unitáriusokra nézve is, egyúttal tanulságul és segítségül kell, hogy szolgáljanak sajátos teológiai és hittani szempontjaink és feladataink megjelölésére, amelyek a következők.

1. Mondanunk sem kell, hogy az unitárius teológiának és hittannak mindig küzdenie kell minden eldogmatizáló törekvés ellen. A vallásos hit nem dogma. De küzdenie kell a vallás elrationalizálása ellen is, mert a hit nem pusztán ismeret, ha ennek nagy szerep is jut benne. Ez a két feladat összefügg egymással, mert hiszen az eldogmatizálás is az elrationalizálásnak egyik formája, ha sok tekintetben eltérő is. Az unitárius felfogás szerint a dogmatizmus az ortodoxiát, a változhatatlan dogmákban való

feltétlen hitet, a vallásosságnak dogmákban való megmerevedését elenti. A racionalizmus az előbbivel szemben az észnek, a gondolkodásnak felderítő szerepét jelenti a hit világának területén a dogmákkal szemben.

Midőn az unitárius teológia feladatai közt a vallás elracionálizálása elleni küzdelmet említjük, ez alatt természetesen nem azt értjük, hogy az ész nevében ne harcoljunk tovább is, mint eddig, a dogmák csalhatatlansága ellen, hanem azt, hogy óvakodunk, kell attól a felfogástól, hogy a józan ész bírálata és ismeretei kimerítik a hit fogalmát és tartalmát. Az a racionalizmus, amellyel bennünket sokszor megvádolnak, elsősorban erre vonatkozik. A helyesen értelmezett unitarizmust a racionalizmus hibája nem terheli és nem terhelte sohasem, habár kétségtelen, hogy megvolt a kísértés erre a múltban és a jelenben is. Ezért kell a figyelmet külön is felhívunk rá.

2. Schleiermachernek az a tanítása, hogy a keresztény vallást saját magából, filozófiai spekulációk nélkül kell megértenünk, olyan igazság, amelyet az unitárius gondolkodás nemcsak helyesel, hanem mindig is követett. Unitárius felfogás szerint Jézust és az evangéliumot nem a teológiai dogmákon keresztül, hanem a maguk közvetlenségében kell megragadni. Az unitarizmus üdesége és frissessége épen abban kell, hogy álljon, hogy a teológia hagyományain túl visszanyul az ősforráshoz, Jézus tanításaihoz. Maga a teológia tulajdonképpen sohasem volt egyéb, mint a hitigazságok filozófiai megértésére és megalapozására irányuló kísérlet Pál apostoltól elkezdve, a scholasztikán keresztül, egészen napjainkig. Hol metafizikai, hol ismerettani, hol lélektani megoldásokat keresett, a gondolkodás fejlődése szerint. A filozófia lehet segítség a hit tartalmának mélyebb átértésére, ennek előfeltétele azonban az, hogy respektálja a hit sajátosságát, mert ha ezt nem teszi, akkor a lényegét semmisíti meg. Mindamellet, hogy az unitarizmus ebben az elfilozófálásban sem volt hibás, nem árt szem előtt tartani az ettől való óvakodást, mert e téren is erős a kísértés az unitárius gondolkodás természetében rejlő sajátosságok következtében, amelyek alapján szeretet párhuzamot vonni a maga munkája, a tudomány haladása s a felvilágosultság elméleti értékbecslése között. Mindez alkalomadtán helyes és kívánatos, ha nem temeti el az unitárius keresztény vallásos felfogás lényegét.

3. Schleiermachernek azt a tételét, amely különbséget tesz a hit tárgya és a hit egyéni aktusa közt, szintén elfogadhatónak tartjuk. Az egyéni hittapasztalat nem kizárólagos forrás, de elengedhetetlen föltétele minden vallásnak. Minden egyéni hit akkor valóban építő, ha objektív alapra is támaszkodik. Más-különben misztikus rajongássá, önmaga hitbeli kiélésévé lesz s így téves vágányra kerül. Objektív alap elsősorban a bibliai kijelentés, de Istennek minden kijelentése. A kijelentés fogalmának tágítása és kiszélesítése mellett megállapíthatjuk, hogy az unitárius keresztény hit Istennek a bibliában található vagy egyebütt felfedezett és megértett kijelentésén s ennek egyéni megélésén, mint hittapasztalaton alapszik.

Az unitárius vallást hol racionalizmussal vádolják, mint amely tisztán az ész boncoló és szétszedő munkájára támaszkodik, hol pedig azzal, hogy pusztán az egyéni, az individuális vallásosságra támaszkodik, ami által a vallást egészen elszubjektívizálja s a hit objektív alapjának csekély fontosságot tulajdonít. Ez a két, sok tekintetben ellentmondó kifogás azt bizonyítja, hogy nem ismerik az unitárius vallás lényegét és alapját. Azért arra kell törekednünk, hogy az unitárius vallásos felfogást a maga tisztaságában mutassuk be s az idők folyamán hozzá-tapadt racionalista vagy misztikus járulékoktól tisztítsuk meg.

4. Wobbermin az evangélikus teológia krízisének megszűnését attól várja, ha visszatér a Luther—Schleiermacher nevei által megjelölt történelmi fejlődés útjára. Az előbbi név a reformáció nagy teológiai hagyatékát képviseli, az utóbbi a reformáció protestáns elvének logikus továbbfejtését a vallásos szubjektivizmus és individualizmus irányában, amely nem téveszti szem elől a hit objektív alapelveit sem. Ha mi, unitáriusok, az előbb említett két név helyére a Dávid Ferenc és a Channing nevét tesszük, akkor előttünk áll az unitárius hit fejlődésének egyenes útja. Az egyik képviseli számunkra a reformáció szellemének unitárius hagyatékát, a másik, az ennek logikus folyományaként tekintendő egyéni vallásos hittapasztalat jelentőségét juttatja érvényre. Schleiermacher és Channing között mélyreható egyezések vannak. Az alap és lényeg egy, csak a kiadás más. Schleiermacher európai és német, aki közelebb áll a reformáció eszmeköréhez, Channing angol, sőt amerikai, aki kevésbé teológus, mint az előbbi, de vallásosságának intuitív ereje vetekedik az övével.